

UOT 81.

Samirə Sultanova
Bakı Dövlət Universiteti
samirasultanova@yahoo.com

SOSIOLOGIYA VƏ PSIXOLOGIYA ELM SAHƏLƏRİNDƏ ŞƏRQ-QƏRB LEKSİK-TERMINOLOJİ PARALELLİYİ

Açar sözlər: *anlayış, cəmiyyət, zəngin.*

Key words: *notion, society, rich.*

Ключевые слова: *понятие, общество, богатый.*

Dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər terminoloji bazanın əsas hissəsini təşkil edir. Qloballaşan dünyada humanitar-ictimai şüur özünün ən müxtəlif təzahürlərində, bir tərəfdən, mühafizəkardırsa, digər tərəfdən, ümumbəşəri (beynəlmiləl) prinsiplərə, formullara, etiketlərə möhtacdır. Məsələ burasındadır ki, bizim günlərdə dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər üçün də ideya istinadı, adətən məhz beynəlmiləl anlayışlardır.

Əgər beynəlmiləl anlayışın milli dilə ideya təzyiqi yoxdursa, yeni terminin yaranması da ya mümkün deyil, ya da olduqca qeyri məhsuldardır.

Bu məqalədə Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin sosiologiya və psixologiya elm sahələrində araşdırılması nəzərdə tutulur.

Məlum olduğu kimi, “20 əsrin 60-cı illərinə qədər SSRİ-də sosiologiya ilə məşğul olmaq yasaq edilmişdi. Cəmiyyətdə insanlar arasında mövcud olan müxtəlif səciyyəli və səviyyəli münasibətlər sistemini öyrənmək üçün ümumi xarakter daşıyan sosial müddəalar isə artıq kifayət etmirdi ...Azərbaycanda 60-cı illərin sonunda sosiologiyaya dair bir sıra nəzəri xarakterli əsərlər meydana gəldi” [1, s. 666].

“Sosiologiya” termininin Şərq mənşəli qarşılığı olaraq “cəmiyyətşünaslıq” işlənsə də, Qərb mənşəli söz bu paralellikdə xüsusi elmi-intellektual mövqeyə malikdir.

Azərbaycanda sosiologiya elminin inkişafı milli müstəqillik illərində xeyli yüksəlmiş və bu elmin terminologiyası da zənginləşmişdir. “Müasir sosiologiya cəmiyyətin sosial strukturunu mürəkkəb və çoxşaxəli hadisə hesab edir. Bu mürəkkəb sosial hadisənin dəqiq və hərtərəfli araşdırılması sahəsində cəhdlər dünya elmində çoxdan vətəndaşlıq hüququ qazanmış “sosial stratifikasiya” (latın dilində “təbəqə” sözündəndir) nəzəriyyəsinin meydana gəlməsinə səbəb

olmuşdur. Həmin nəzəriyyəyə görə, cəmiyyətin sosial strukturunun əsas elementi stratlar hesab olunur” [2, s. 113].

Göründüyü kimi “dünya elmində çoxdan vətəndaşlıq hüququ qazanmış” nəzəriyyə (və termin) olan “sosioloji strafikasiya” yeni daxil olduğu Azərbaycan dilinə “ictimai təbəqələşmə” kimi tərcümə edilə bilər ki, bu da avtomatik və ya texniki olaraq Şərqi-Qərbi paralelliyi yaradır. Bu tərcümə, yaxud termin paralelliyi yaratma prinsipi Azərbaycan mühiti üçün yeni olan sosiologiya sahəsində özünü qabarıq göstərir. Məsələn: *meritokratiya – xidmət ləyaqəti (yəni insanın cəmiyyətdə peşəkar yaxud bilikli fəaliyyətinə görə tutduğu mövqe); (sosial) mobillik – (ictimai) hərəkilik, yerdəyişmə; miqrasiya – köçmə; etnos – xalq, millət* və s.

Sosiologiya terminlərindəki Şərqi-Qərbi paralelliyinin şərtiliyi, hələ stabilləşməməsi, hətta obrazlı münasibəti belə bir mülahizədən də görünür ki, “L.Zadənin nəzəriyyəsi sosial-praktiki baxımdan cəmiyyətin inkişaf dinamikasına, sosial konfliktologiyaya, idarəetmənin və siyasətin sosiologiyasına, qərar qəbul etmə texnologiyasına bilavasitə tətbiq oluna bilər. Sinergetik terminlərlə deyilsə, “hərə dünyanı öz bildiyi kimi təşkil edir” (A.Boqdanov), yaxud “hərə öz planı üzrə yaşayır” (K.Yaspers) [3, s. 79].

L.Zadə yazır: “Bir qədər təəccüblüdür ki, indiyədək hətta tək-tük sosioloq alimlər də qeyri-səlis məntiqin onlar üçün nə dərəcədə faydalı ola biləcəyini aşkara çıxarmamışlar. Mən gözləyirdim ki, qeyri-səlis məntiqi adamlar ilk növbədə sosial elmlərdə – siyasətdə, sosiologiyada, psixologiyada, iqtisadiyyatda tətbiq edəcəklər” [3, s. 71].

Görkəmli alimin bu iradı bir də ona görə əhəmiyyətlidir ki, həm Şərqi, həm də Qərbi mənşəli mövcud terminologiyaya daha dinamik, ideya-məzmunca daha funksional, reallıqdan (situasiyadan) çıxış edərək daha çevik yanaşmağı tələb edir. Belə ki, “qeyri-səlis məntiq əks qütblərin mütləqliyini deyil, təzadlıqını qəbul etmək prinsipinə əsaslanmaqla, “sosial xaosdan nizama gedən yolun – Sintezin mexanizmi necədir? sualına belə cavab verir: mövcud şərait üçün optimalla ideal arasında sintezə nail olmaq üçün ifratçılığa meyilli fəaliyyət növlərinin reqlamentləşdirilməsi, dialoq və vəhdətə gətirən fəaliyyət növlərinin liberallaşdırılması yolu ilədir” [3, s. 81].

Şərqlə Qərbi arasında fikir, mövqe, anlayış və eləcə də termin anlaşmasının böyük ehtiyac duyulduğu müasir dövrdə mütəxəssislərin L.Zadə təliminə həm də tarixi şans kimi qiymət verməsi, fikrimizcə, obrazlı olduğu qədər də məntiqli səslənir: “Zərdüştün “oğlu” yenə həmin coğrafi məkanda tarix səhnəsinə qədəm qoymuş, dünyəvi ahəng və nizama çatmaq üçün təzadlı dünyada bir-birini “eşitməyin və qərara gəlməyin” yolunu, çarəsini müəyyən etmişdir. Nizam Ruhunun ünvanı yenə də Şərqi-Qərbi ...” [3, s. 83].

Nigar Vəliyevanın “Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı” monoqrafiyası son illərdə sosioloji düşüncə sahəsində Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin miqyasca genişlənməsini aydın şəkildə göstərir.

Müəllif yazır: “XXI əsrdə mədəniyyətlərarası əlaqələr daha da inkişaf etdiyindən müxtəlif xalqların mədəniyyətləri bir-birinə, xüsusən də qərb mədəniyyəti şərq mədəniyyətinə güclü şəkildə təsir edir. Qərb mədəniyyətinin belə geniş şəkildə yayılmasının səbəbi – Şərqdə qərb ölkələrinin dilinin öyrənilməsinə artan maraqdır” [4, s. 5].

N.Vəliyeva tanınmış Amerika sosioloqu E.Xolldan belə bir maraqlı sitat gətirir ki, “mədəniyyət-kommunikasiya deməkdir, kommunikasiya isə mədəniyyətdir” [4, s. 8].

Doğrudan da, müasir qlobal ünsiyyət – kommunikasiya texnologiyaları dil əlaqələrinin elə bir geniş miqyas və ya sferasını yaratmışdır ki, Şərq-Qərb paralelizmi, demək olar ki, bütün Şərq dilləri üçün nəinki qaçılmaz, hətta zəruri, qanunauyğun bir hadisəyə çevrilmişdir.

N.Vəliyeva öz kitabında Azərbaycan dilindəki Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralellərini araşdırmır, lakin linqvo-sosioloji tədqiqat gedişində monoqrafiyanın mətnində (dilində) bu cür paralellər kifayət qədər çox işlənir; məsələn: *partnyorlar – tərəflər, kommunikasiya – ünsiyyət, hegemon – aparıcı, orator – natiq, vizual – əyani, kommentariya – izahat, informativ – məlumatlandırıcı, identifikasiya – müəyyənləşdirmə, diada – ikilik, refleksiya – inikas, dominant – üstün, konsensus – razılaşdırma, formal – rəsmi, adekvat – müvafiq, predmetik – ünvanlı, ritual – mərasim, stereotip – şablon, persona – şəxsiyyət, adaptasiya – uyğunlaşdırma, simvolik – rəmzi, multi-kultural – çoxmədəniyyətli* və s.

Müəllif tamamilə doğru olaraq göstərir ki, “sosial-psixoloji tədqiqatlar kontekstində qavrayış fərdin fərdi anlaması və qiymətləndirilməsi prosesi kimi başa düşülür.

Burada yalnız onun keyfiyyətləri yox, həmçinin başqa fərdlərlə qarşılıqlı münasibətləri də nəzərdə tutulur. Daha çox tədqiqata cəlb olunan şəxsiyyətlərarası qavrayış mexanizmləri aşağıdakılardır:

a) identifikasiya (müəyyənləşdirmə) – başqa fərdin özünə eyniləşdirmə (bərabər tutulması) yolu ilə başa düşülməsi;

b) refleksiya – başqa fərdin yerinə düşünərək onun başa düşülməsi;

c) empatiya – emosional (rəhm, şəfqət) hisslərinin vasitəsilə başqa fərdin başa düşülməsi;

d) stereotipizasiya – istənilən sosial qrupun və ya onun nümayəndəsinin ümumqəbul olunmuş xarakteristikalarının başqa fərdə keçirilməsi vasitəsilə onun qəbul olunması və qiymətləndirilməsi.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya kontekstində qavrayış – ilk öncə mənalı və qiymətləndirici informasiyanın qəbulu və yenidən işlənilməsinin mürəkkəb prosesidir” [4, s. 72].

Beləliklə, sosioloji elmlər sahəsində Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin geniş vüsət alması qloballaşan dünyada gedən intensiv qarşılıqlı proseslərin mürəkkəb spektrinin təzahürü, onun get-gedə daha da dərinləşməsinin və daha geniş miqyas almasının nəticəsidir.

Mütəxəssislər “psixologiya” terminini belə izah edirlər: “Psixologiya” termini iki yunan sözündən – “psyuxē” – ruh, ruhi aləm, “loqos” – bilik, öyrənmək, elm sözlərindən əmələ gəlmişdir, “psixika haqqında elm deməkdir” [5, s. 8].

Göründüyü kimi termin Qərb mənşəlidir. Burada Şərq-Qərb paralelliyi yaradan komponentlər psixologiya elminin predmetini bildirən sözlərdir: ruh – psixika.

Nəzəri olaraq “psixologiya” yerinə “ruhşünaslıq” demək mümkündür, lakin praktik olaraq belə bir anlayış, elm yoxdur.

Məlumdur ki, psixoloji anlayışlar sistem şəklində ilk dəfə Aristotelin “Ruh haqqında” məşhur traktatında şərh olunmuşdur. Traktatın bu cür adlanması təsadüfi deyil.

XIX əsrin sonlarına qədər psixologiya elmi fəlsəfəyə (və ilahiyyət) aid olunmuşdur. Avropa ədəbiyyatında bəzən onu “mental fəlsəfə”, “pnevmatologiya” (ruhiyyət) adlandırmışlar [5, s.7-8].

İsa Məmmədovun tərtib etdiyi “İzahlı psixoloji lüğət” də [6] Şərq-Qərb paralelliyinin aşağıdakı faktları öz əksini tapmışdır: *eqoizm – xudbinlik; eyforiya-psixomotor həyəcanlıq – qayğısızlıq duyğusu; (psixoloji) eksperiment – (psixoloji) təcrübə; eksperimental (qrup) – təcrübəvi (qrup); ekspressiv – duyğusal; ekspressiya – duyğusalıq; ekstaz – heyranlıq, vəcd; ekstremal – fəvqəladə (hərəkət, vəziyyət); ekstremizm – ifrat münasibət; istereoid (xarakter) – (xarakterdə) nümayişkəranəlik; konstantasiya eksperimenti – müəyyənləşdirici, təsdiqedici təcrübə; paranoial (xarakter) – ilişkən (xarakter); oriyentasiya – istiqamətləndirmə; optimizm – özünəinam; fatum – tale, alın yazısı; fleqmatik – astağəllik; fanaberiya – təkəbbür; fantaziya – təxəyyül; riqorizm – qətilik, ciddilik; simvol – rəmz; şok – ruhi sarsıntı, zədə; parameziya – hafizə yanlışlığı, “yalan xatirələr”; parafaziya – nitq pozğunlu-*

ğu; pedantizm – xırdaçılıq, ifrat dəqiqlik; xarakter – xasiyyət; trening – təlim; utilitarizm – işbazlıq; unikalıq – təkraredilməzlik, müstəsnaıq və s.

Həmin paralellik faktlarını müqayisə etsək, məlum olar ki, onlar aşağıdakı prinsiplər əsasında əmələ gəlmişdir:

a) Qərb mənşəli terminin Şərq mənşəli ənənəvi qarşılığı təqdim olunur;

b) Qərb mənşəli terminin ənənəvi olmayan Şərq mənşəli qarşılığı müəyyənləşdirilir;

c) Qərb mənşəli terminə Şərq mənşəli müvafiq anlayışlarla izah verilir.

Müasir psixoloji araşdırmaların dilində, bir tərəfdən, ənənəvi Şərq mənşəli, digər tərəfdən isə, Qərb terminologiyasına müraciət edilməkdədir. “İctimai münasibətlərdə konfliktik durumların yaranmasının və psixoloji problemlərin həyatda mövcudluğunun səbəbkarları – natamamlıq komplekslərinin daşıyıcısı olan insanlardır. Natamamlıq kompleksi – şəxsiyyətin strukturunun tamamlanması prosesində ətraf mühit və ya genotip amillərinin xətali təsiri nəticəsində insanda özünəməxsus qeyri-normal xüsusiyyətlərin formalaşmasıdır.

...Psixologiya və pedaqogika elmində şəxsiyyətlə bağlı məsələlər əsas tədqiqatlar sisteminə aid edilir. Hazırda “şəxsiyyət” problemi ilə bütün ictimai elmlər məşğul olur. Bu sahənin öyrənilməsi yaşadığımız cəmiyyətin tələbatıdır. Bu gün ailələrin dağılması, ailədaxili münasibətlər, “küçə uşaqları”nın sayının çoxalması, gənclər arasında narkomaniya və s. problemlərin həlli yolları məhz cinsi tərbiyə məsələlərinin reallaşdırılması yollarında kəşifdir. Cinsi tərbiyə isə, cinsi fərq xüsusiyyətlərinin psixoloji təhlilinə əsaslanaraq həyata keçirilir. Cinsi tərbiyənin həyata keçirilməsində yaranan uğursuzluqların səbəblərini müəllimlər valideynlərdə, valideynlər isə müəllimlərdə axtarmalı deyil. Buraxılmış səhvlərin aradan qaldırılması məqsədilə məhz pedaqoji-psixoloji elmi korreksiya üsullarına təkrarən müraciət edilməlidir” [7, s. 122].

Müqayisə edək:

I. Şərq mənşəli terminlər: *natamamlıq, şəxsiyyət, ətraf mühit, xətali təsir, yaşadığımız cəmiyyət, ailədaxili münasibətlər, cinsi tərbiyə* və s.

II. Qərb mənşəli terminlər: *konfliktik, psixoloji problem, kompleks, struktur, proses, genotip, normal, korreksiya* və s.

Məsələyə nəzəri baxımdan yanaşdıqda görməmək mümkün deyil ki, terminologiyada Şərq-Qərb qarşılaşması xeyli dərəcədə “sərt” və ya “ziddiyyətli”dir; belə ki bir tərəfdən, həddindən artıq koloritli Şərq (məsələn: *durum, səbəkar, xətali* və s.), digər tərəfdən, yenə də həddindən artıq koloritli Qərb (məsələn: *konfliktik, genotip, korreksiya* və s.) terminləri işlənir.

Diqqəti cəlb edən başqa bir cəhət isə ondan ibarətdir ki, Şərq və Qərb mənşəli terminlər müəyyən tərkiblərdə kifayət qədər intensiv olaraq birləşdirilir, məsələn: *konfliktik durumlar, natamamlıq kompleksləri, şəxsiyyətin*

strukturu, tamamlanma prosesi, genotip amillər, qeyri-normal xüsusiyyətlər, elmi korreksiya və s.

İctimai elmlər sahəsində Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyində aparıcı meyl, hətta Şərq mənşəli terminologiya formal üstünlük təşkil etsə belə, ideya-məzmun üstünlüyü Qərb anlayışlarına aiddir. Bu isə o deməkdir ki, Şərq mənşəli termin Qərb məzmunlu məna-məzmun texnologiyaları ilə “yüklənmiş” bir formada təzahür edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası // – Bakı: Azərbaycan, – 2007. – 884 s.
2. Şirəliyeva, H., Əhmədov Ə. Politologiya / H.Şirəliyeva, Ə.Əhmədov. Bakı: Apostroff, – 2016. – 392 s.
3. Allahyarova, T. Sosial sinergetika: Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin tətbiqi aspektləri // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar və İctimai Elmlər seriyası, – 2002. №1-2, – 71-85 s..
4. Vəliyeva, N. Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı N.Vəliyeva. – Bakı: Avropa, – 2017, – 482 s.
5. Bayramov, Ə. Psixologiya / Bayramov, Ə., Əlizadə, Ə. – Bakı: Çinar-Çap, – 2009. – 620 s.
6. Məmmədova, İ. İzahlı psixoloji lüğət / Məmmədova, İ. – Bakı, – 2016. – 178 s.
7. Qurbanova L. Şəxsiyyətin strukturunda cinsi fərqlərin xüsusiyyətləri problemləri // Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası, – 2003. №1-4, s.116-122.

Samira Sultanova

Summary

East-west lexico-terminological parallelism in the sciences of sociology and psychology

The article examines the lexical and terminological parallelism of East and West in the field of sociology and psychology. In the language of modern psychological research, on the one hand, traditional Eastern origins are used, on the other hand, Western terminology is used. During the years of national independence, the development of sociology in Azerbaijan has significantly accelerated, and the terminology of this science has been enriched.

The expansion of the lexical and terminological parallelism of East and West in the field of sociological sciences is a manifestation of a complex spectrum of processes of intensive interaction in the integrating world, the result of its deepening and expansion.

Самира Султанова

Резюме

Восточно-западный лексико-терминологический параллелизм в социологии и психологии

В статье исследуется лексико-терминологический параллелизм Востока и Запада в области социологии и психологии. На языке современных психологических исследований, с одной стороны, используется традиционное восточное происхождение, с другой - используется западная терминология. За годы национальной независимости развитие социологии в Азербайджане значительно ускорилось, а терминология этой науки обогатилась. Расширение лексико-терминологического параллелизма Востока и Запада в области социологических наук является проявлением сложного спектра процессов интенсивного взаимодействия в интегрирующемся мире, результатом его углубления и расширения.

Rəyçi: akad.N.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 12.02.2021